

TORNAI JÓZSEF

Idézetek és megjegyzések(Kenneth Clark: *Nézeteim a civilizációról*)

Nem tudok különbséget tenni gondolat és érzés között: meggyőződésem, hogy a szó, a zene, a szín és a mozgás kombinációja jobban és mélyebben szolgálja az emberi tapasztalást, mint a puszta szó. (Ki gondolta volna?!)

Mi a civilizáció? Nem tudom. Elvont fogalmakkal egyelőre meg nem határozhatom... Nagy nemzetek – mondja Ruskin – három könyvben írják önéletrajzukat, tetteik könyvében, szavaik könyvében és művészetük könyvében. (És a kis nemzetek, mint mi, magyarok, nem a költészetünkötől, festészetünkötől, magatartásunktól, érzelmi formáinktól, népművészetünkötől vagyunk „nagy nemzet”?)

A civilizáció hosszu ideig lefelé csúszott, de a VII. század derekán új erő, új hit, új energia jelentkezett, új hódító kedv mutatta fel egy alternatív kultúra ígérését: az iszlám. Az iszlám ereje egyszerűségében rejtett. A korai keresztény egyház erejét elapasztották a teológiai viták, melyek három évszázadon át folytak hibetetlen energiával és leleményességgel. (Hol van ma ilyen új erő, új hit, energia? Ennek a hiánya állít a legveszedelmesebb jövő elé.)

A vikingek voltak az utolsó európaiak, akik ellenálltak a kereszténységnek. (Sokan gondolják úgy, mint én is legalább föltevésenként, hogy nem járunk-e jobban, ha Szent István nem a nyugati, inkább a keleti keresztvívvel locsoltat le erőszakkal?)

A keresztény művészet a X. században alakította ki azt az arculatát, amelyet mindvégig megtartott az egész középkor folyamán... Olyannyira bozszáztunk, hogy a keresztre feszítés a kereszténység legfőbb jelképe, hogy megdöbbenünk, amikor ráeszmélünk, hogy a feszület erejét mennyire későn ismerte fel a keresztény művészet... Az az egyszerű igazság, hogy az ókeresztény egyháznak új hívekre volt szüksége, és a keresztre feszítés nem éppen a leghátorítóbb téma. (Az észak-amerikai préri indiánok visszataszítóknak találták, amikor a hittérítők egy „hullával” akarták összeházasítani őket. A Nagy Szellem, az ő Istenük, sokkal békésebb gondoskodójuk volt.)

A X. század végén új hatalom lépett fel Európában: az egyház, hatalmasabb minden királynál és császárnál. Ha megkérdeztük volna a kor emberét, melyik országból való, feltehetően nem értett volna bennünket: csak azt tudta volna megmondani, melyik püspökséghez tartozik. (Természetes, hogy az egyház az égi kinyilatkoztatás letéteményesének tekintette magát, örökkévalónak, és föl sem merült benne, hogy más vallásfajták is léteznek, mégpedig nagyobb földrészekben, mint Európa: a buddhizmus, a konfucianizmus, a brahmanizmus,

---

Köszöntjük a 85 éves költőt!

az iszlám, a jahvizmus. Az egy, az egyetlen igazság tökéletes szellemi elvakulása jellemezte ezt a diadalt, és ennek a mai napig megvannak a hátrányos nyomai a gondolkozásunkban. Az európai civilizáció minden civilizációk isteni bírójának tartotta magát, amelyből a valóságban kevés volt igaz.)

*Vannak idők az emberiség történelmében, amikor mintha a Föld birtelen fölmelegedne vagy radioaktívabbá válna. [...] Nem természettudományos tételként akarom azt kimondani, de tény, hogy az ember történelme folyamán három vagy négy alkalommal ugrásszerűen lépett előrébb, s erre az evolúció normális menete aligha adhat kimerítő magyarázatot. Ez történt például az időszámítás előtti harmadik évezred táján, amikor teljesen váratlanul megjelent a civilizáció s nem csupán Egyiptomban és Mezopotámiában, de az Indus völgyében is; ez történt az időszámítás előtti 6. század végén, amikor nemcsak Iónia és Görögország csodája szökkenet szárba – a filozófia, a természettudomány, a művészet, a költészet olyan magaslatokra ért fel, amelyeket kétezer éve nem tudott túlszárnyalni az ember –, de India is olyan lelki megvilágosodást élt meg, amelynek talán azóta sem akadt párja. (Clark nem írta volna le ennek a főszegecses himnusznak a sorait, ha olvassa honfitársa, Gordon Childe *A civilizáció bölcsője* című könyvét. Abból ugyanis világosan kiderül, hogyan jutott el a halász-vadász-gyűjtögető ember az ásóbotos termelésig, majd az ekés földművelés meg a csatornaépítés vívmányáig, amelynek a városok létrejötte lett a következménye. Állam, vallás, istenkirályság, magántulajdon, hierarchikus társadalom szolgálta a zigguratépítés, az írás, az égetett agyagtáblákon megmaradt első irodalmi művek (Gilgames-eposz) megszületését.*

Sok negatív oka van az egyház egykori hatalmának: nem szenvedte meg a feudalizmus hátrányait, nem bajlódott a megosztó örökségek kérdésével, s így megőrizhette és gyarapíthatta birtokait. És van ennek a hatalomnak éppoly sok pozitív oka is. Normális körülmények között természetes volt, hogy az igazán tehetséges emberek a papi pályát választották, s az ismeretlenségből a legbefolyásosabb posztokig emelkedhettek... A diplomáciai vagy egyszerűen az intellektuális készségek szabad utat kaptak. Ráadásul akkor még nemzetközi volt az egyház. (Más hatalommal nem kellett versengenie, Szent Péter öröksége egymaga emelkedett minden világi rend fölé, ha egyház és állam nem is volt teljesen egy, mint a későbbi ortodox, bizánci kereszténységben.)

Amikor a francia forradalom után a városi kolostorokból plébániatemplomok lettek, a ciszterci kolostorok rommá züllöttek. Néhányukban azonban folytatódott a rend megszokott élete, s folyik napjaikban is, étellel telítve meg az öreg házakat, rányitva szemünket arra, mi minden veszítettünk el azáltal, hogy a templomokból múzeumokat csináltunk. (Mégsem raktárakat vagy istállókat, mint a szovjet hatalomátvétel után. Nem is beszélve arról a húsz-harminc ezer templomról, melyet földig leromboltak. Különben is biztos, hogy a mai Nyugat-Európában többen járnak múzeumba, mint székesegyházakba.)

A zarándoklatokat a túlvilági jutalom fejében vállalták az emberek: maga az egyház gyakran vezeklésül vagy a bűnös kiszolgáltatásának spiritualizált formájaként kötelezte híveit a zarándoklatra. (Ma fölújulni látszik ez a kegyes szokás: a túlvilági figyelmet még mindig magára vonhatja egy-egy megfáradt, szomjas, de annál ájtatosabb gyermeked nő vagy férfi. Fönről, úgy látszik, jól látják, ki izzad, fázik, ázik az utakon, míg a megrögzött új pogányok otthon heverésznek, isznak, üdvösségüket eljátszva. Micsoda könnyelműség!

Zarándokoljunk, és minden bajunk elmúlik: miért nem gondolnak erre a nagy politikusok és a még nagyobb bankárok és a pénz szexmániás hatalmasai?)

Milyen hatással voltak a kereszties hadjáratok a civilizációra? Sajnos, nem tudhatom. A művészetre gyakorolt hatásuk azonban tetemes... Egy-egy ábrázolatot sokszor könnyen visszavezethetünk a klasszikus eredetibe, de láthatjuk, hogy teljesen ki van forgatva formájából... Ez a darabokra szaggatás és újraformálás jellemző a XII. század művészetére... Nézetem szerint az eszmék terén is hasonló folyamat zajlott le. A váz, a keresztény hit persze megingathatatlan volt, de körülötte olyan feszültség, a gondolatok olyan játéka, valóságos elméleti marakodás folyt, amilyenre azóta sem volt példa, s véleményem szerint többek között ez mentette meg Nyugat-Európát az elmerevedéstől, annyi más civilizáció végzetétől. (Clark itt a lényegről beszél. Föltűnő, a mozgásban levő és humanizmusra, reneszánszra, fölvilágosodásra képes római katolikus világ mellett mennyire eseménytelen a bizánci. Eretnekségről is csak egyről tudok: a bogumilok mozgalmáról. Meg is nyúzták elevenen mindet, nem engedték „isten országát” megrendíteni!)

Suger apát talán az első a középkor emberei közül, akiről modern fogalmak szerint beszélhetünk. Nemcsak gyűjtő volt, hanem alkotó is... Filozófiája egy jellegzetes középkori fogalomzavaron alapult. Szent Dénest, az apátság védőszentjét összetévesztették egy Dionüszosz nevű athénival, akit még Szent Péter térített meg, és ezt a görög Dionüszoszt hitték – tévesen – egy filozófiai tanulmány szerzőjének, melynek címe A mennyei hierarchia. Suger ezt a művet lefordította, ennek alapján talált elméleti igazolást szépségimádatára. Azt vallotta, az abszolút szépséget, Istent csak drága és szép holmik szemlélése alapján lehet megismerni. „Tompa elménk csak az anyagiakon át emelkedhet föl az igazsághoz.” S ez a középkorban valóban forradalmi tétel volt. (S legalább annyira alaptalan is. Később Szent Bonaventúra is azt tanította, hogy a természet szép tárgyai Isten ábécéjének felelnek meg: kiolvashatjuk segítségükkel a Teremtő jelenlétét. Még a XIX. századi Baudelaire is titkosírás megfejtőinek nevezte a költőket, kik így elvezetnek a metafizikai valóságig.)

Chartres csodálattal határos módon épségben maradt fenn. Tűzvész és háború, forradalom és restauráció hiába ostromolta. Még a turisták sem tudják tönkretenni a légkört, noha ők aztán az emberi szellem sok szentélyével bántak el, a Sixtus-kápolnától Elephantaig. Mai nap is a zarándokok lelkiületével kapaszkodhatunk fel a székesegyház dombjára; a déli torony többé-kevésbé most is olyan, mint 1164-ben, amikor elkészült. Chartres a harmonikus arányok remekműve. (Még fiatalon én is jártam ott, és elvesztem az izzó virágú ólomüvegablakok sugarában. Nem akartam otthagyni. Le-föl jártam a hajójában, és az oszlopként szolgáló, keskeny és megnyújtott figurák alatt a főportálnál. Eszembe jutott Rilke is az Angyallal vetélkedő, de szerény költő fölkiáltása:

*Hanem egy torony ott nagy volt, ugye nagy volt,
hozzád mérve is, ó angyal? Mily nagy volt Chartres, –
és még magasabbra tört a zene s körénk emelkedett.*

(Szabó Gizella fordítása)

A gótikus korban vagyunk, a lovagvilágban, az udvariasság és a románc világában, ahol komoly tetteket hajtottak végre – ahol még a hadviselésből és a teológiából is sajátos játék lett.

(Én is ilyen naiv voltam: a trubadúrok költészete, az *Aucassin és Nicolette*, *A rózsza regénye*, Chrétien de Troyes-től Shelley-ig, a *Trisztán és Izolda*-mítoszig arról győzött meg, hogy a lovagi szerelemnél nem volt szebb eszmény Európában. Csakhogy egy nemrég látott dokumentumfilm éppen ezt cáfolta meg, mégpedig a legmeglepőbb adattal: ebben az időben nem a harc, a hadizsákmány volt a nemes lovagok célja, hanem a rabszolga-kereskedelem! A rabszolgának volt a legnagyobb piaci értéke. Clark, úgy látszik, éppúgy nem tudta ezt, mint én. De tény: előbb volt rabszolgatartás a fehér és keresztény Európában, mint Amerika fölfedezése után Észak- és Dél-Amerikában.)

*Mindenki látta, hogy Szent Ferenc (ahogy ma hívjuk őt) valódi vallási géniusz – szerintem a legnagyobb, akit Európa valaha is fölmutatott. A róla festett képek, közöttük Giotto művei a leghitelesebbek... Szent Ferenc, mivel semmit sem birtokolt, ösztönén át tudta érezni minden teremtett dolog testvériségét... Ez az életszemlélet ihlette a teremtés egységét dicsőítő himnusz, a Naphimnusz megírására, s ezt fejezi ki ellenállhatatlan naivitással, a Fioretti... címmel ismert legendagyűjtemény. (Diákkoromban nekem is nagy örömet szerzett ez a könyv. A Naphimnusz pedig mindig eszembe jutott, amikor a több mint kétezer évvel előbb írt Ekhnaton fáraó Naphimnusát fordítottam. A negyvenévesen elhunyt szent fiatal korától kezdve szenvedett a testén megjelent, vérző és fájdalmas stigmáktól. Ő boldogan vállalta ezt a megpróbáltatást, az ő hitvilágában igaza is volt. Szendi Gábor agykutató könyvéből (*Isten az agyban*) megtudom, hogy a stigmák nem isten kegyességének jelei, hanem pszichés betegség szimptomái. Megint egy fönséges gondolat, amely korunkban tudományos prózává szürkül.)*

Giotto és Dante bizonyos szempontból két világ határmezsgyéjén állt. Giotto a tömör realitások új talaján vetette meg a lábát, megrendelőinek, a bankároknak és gyapjúkereskedőknek a világában. Dante még a korábbi gótikus korhoz tartozott. (Giottót szeretem, csodálom, élvezem, Dantét nem is szeretem, nem is csodálom, hiszen csak magyarul ismerem. De kitalált világa kevesebbet mond nekem, mint a nagy eposzok valóban mitikus ősmélységei.)

*Az individuum fölfedezése a korai XV. századi Firenzének köszönhető, ezt a tényt semmi más meg nem másíthatja. (Voltak már erre a méltóságra korábbi pályázók is. Olyanok, akik Szent Ágostont állították elének mint első individuális személyiséget. Mégpedig a *Vallomások* alapján. Nem is tévedtek sokat. Legföljebb egy-két évezredet. Szerintem az első, a maga személyiségére ismerő ember Oidipusz volt. Amikor a tragédia végkifejletében fölkiált: „Ismerni akarom származásomat!” Azért ő, mert ezzel az elnyomhatatlan igénnyel magára zúdítja – ártatlan létére – az összes nyomorúságos bűnt, amit csak ember elkövethet: apagyilkosságot, vérfertőzést, azt is, hogy lányai: Iszméné és Antigoné, félig unokái is, hiszen saját anyjával nemzette őket. Bűnében benne van a jövő személyiségeinek minden sors rendelte bűnhődése is. Megszületik a lelkiismeret, messze megelőzve a keresztény erkölcsi felelősségtudatot.)*

Eltűnődik olykor az ember, hogy reneszánsz kori olaszok, ezek az értelmes és érdeklődő elmék miért nem járultak többel hozzá a gondolkodás történetéhez? A válasz az, hogy a kor legmélyebb gondolatait nem szóban, hanem látható képmásokban ragadták meg... A Sixtus-kápol-

na mennezezte szenvedélyes hitvallás az emberi test, a gondolat és lélek egysége mellett... Michelangelo számára a lélek volt a legfontosabb. (Ott jártamkor hanyatt feküdtem az egyik padon, úgy néztem sokáig a *Teremtést*. Azt éreztem: valamiféle teljesen emberfölöttivel kerültem szembe, olyasmivel, amivel csak Beethoven IX. szimfóniájának fősége ajándékozhat meg.)

Leonardo a történészek szerint jellegzetes reneszánsz ember. Tévedés: Leonardo, ha egyáltalán tartozik valamelyik korhoz, hát leginkább a kései XVII. századhoz; de valójában sehogyan sem sorolható, s minél többet tud meg róla az ember, annál rejtélyesebb személyiségnek érzik. (Én is mindig valamilyen rendkívül vonzó titkot éreztem benne. Már csak azért is, mert nőkhöz egyáltalán nem kötötte semmi. Ezért is csodálkoztam tökéletes nőismeretén, amikor a Louvre-ban először láttam a *Mona Lisát*. Akkor még védőüveg nélkül. Nem az lepett meg legjobban, hogy festett, szobrot készített, hanem az, hogy technikában, biológiában, geológiában, fegyverek, csatornák megtervezésében is nagy újtó volt. Az egyetlen „uomo universale” az emberiség kultúrtörténetében. Csoda, hogy nem égett el ebben a minden irányú szellemi-értelmi lángolásban. Egyszer még az inkvizíció veszélye is fenyegette, mikor magas rangú papok társaságában arról számolt be, hogy Firenze egyik hegyén tengeri csigahéjakat ásott ki. Gyorsan ráébredt, mekkora eretnokség volt ez a Biblia tanításához képes. Volt annyi lélekjelenléte, hogy rögtön kijelentette: biztosan tévedett.)

A ragyogó ifjú, akibe Erasmus 1506-ban valósággal beleszeretett, immár lordkancellár volt, s közismert szerzője az *Utópiának*, amelyben... megírta mindazt, amiért a fabiánusok zászlót bontottak az 1890-es években. (Kamaszkori nagy élményem az *Utópia* olvasása volt, öntudatlanul is kommunista lettem tőle, mégpedig egyetlen mondatáért: „Mivel itt senkinek sincs semmije, ezért mindenki boldog.” Képzelték, mit jelentett számomra a forradalmiság e mondata a Horthy-világ alapjában még mindig feudálisan megosztott, megalázó világában.)

Az az akaratra épülő közösség, amelyet reformáció néven tartunk számon, alapvetően népi mozgalom volt... Luther amúgy nem volt a pusztítás híve, még csak a faragott képek pusztulását sem kívánta. Követőinek nagyobb része azonban semmiben sem kötődött a múlthoz... Így lett végül destruktív a protestantizmus... Szó nélkül nincsen gondolat. Luther pedig éppen hogy szavakat adott bonfitársainak. [...] A bibliafordítások sorsdöntőek voltak a nyugati szellem továbbfejlődése szempontjából... a civilizáció fejlődése szempontjából is. (Először persze a harmincéves háború esztelensége következett... mint például a Szent Bertalan-éji mészárlás. A kereszténység többé nem lehetett az európai ember vezérlő szelleme – ahogy ezt Németh László *A modern kor* című nagy esszéjében leszögezi.)

Michel de Montaigne Bordeaux városának volt meglehetősen lelkiismeretes polgármestere. Nem táplált illúziókat a reformáció elindította vallási meggyőződés értékét illetően. „Az ember angyallá akarván lenni, állattá tette magát, úrja... Ülünk bár a legmagasabb trónon, bizony csak a tulajdon bátsó fertályunkon ülünk” – mondja. (Nem volt nála meggondoltan pesszimistább ember a történelemben. Tőle tanultam én is szárny nélkül lelkесedni, bármilyen új eszme akart volna elragadni. „Ha le merném írni, amit tudok”, vallotta meg

Nietzsche. Hát Montaigne le merete írni. Nincs nála nélkül személyes, mégis távolságtartó esszéírás sem nálunk, sem Európa más kultúráiban.)

Nagy pesszimisták voltak Shakespeare óta is – Leopardi, Baudelaire –, de akad-e közöttük valaki is, aki annyira átérezte volna az emberélet tökéletes értelmetlenségét, mint ő?

(Nem erről szól a *Hamlet*, a *III. Richárd*, *A velencei kalmár*; az *Athéni Timon* és a többi? Csak hát a régi görögöket, Szophoklész például alul lehet-e múlni pesszimizmusban? „Legjobb nem születni, de ha már megszülettünk, minél előbb meghalni.”)

Hogyan győzött a katolikus egyház? [...] Nemcsak az inkvizíciótól való félelem gerjesztette, hanem az az igen egyszerű nézet is, hogy az előző nemzedék nagy szentjeinek bite olyasmi, amibez az embernek érdemes hozzáigazítania az életét. (Igazán tartózkodó, méltányos vélemény egy anglikán részéről. Csak éppen az angliai távlat, amely ilyen kedvezően ítéli meg a két felekezetek közti küzdelmet, letompítja az oroszláni dühöt, amely a katolikus egyház püspökeit a kisebb tekintélyű, de nemzetükhöz sokkal közelebb álló újhitűeket maga alá tudta rendelni. Megvolt a tudatalatti súlya annak, hogy a reformáltak mégis csak eretnekek, vagyis az Atyának nincs más földi helytartója, mint a pápa. Ez még a keleti ortodox egyházakkal szemben is nagy előnyt jelentett, bár amazok meg éppen Rómát nevezték a Sátán szolgájának.)

Az az érzése támad az embernek, hogy a túlradó barokk, megszabadulván a protestantizmus elleni harc szigorától, végül az illúziók világába menekült a valóság elől. (Nem csak ennyi történt: számomra a barokk, kivéve a zenét, a hit megcsappanását, hígulását jelentette a katolikusok számára. Ezt kellett pótolni a sok külsőséggel, cicomával, a hatalom világias szimbólumaival. A szekularizációval szemben azonban ez sem bizonyult elég hatásos fegyvernek, ahogy a – különben nagyon sikeres – Mária-kultusz sem.)

A civilizáció tanulmányozója bölcsen teszi, ha egyensúlyt próbál tartani az egyéni génusz és a társadalom morális vagy lelki sajátosságai között. Lássék bármennyire irracionálisnak is, én bizony hiszek az egyéni génuszban. Hiszem, hogy a világ szinte minden értékét egyedi embereknek köszönhetjük. Mindazonáltal magam sem szabadulhatok attól az érzéstől, hogy a történelem legkiemelkedőbb személyiségei – Dante, Michelangelo, Shakespeare, Newton, Galilei, Goethe – bizonyos mértékig afféle összegezését jelentik koruknak... És Rembrandt kulcsfigura ebben a rejtvényben. (Nietzsche azt mondja: a nép csak azért van, hogy zsenijeit megszülje. Ha ez nem is egészen igaz, biztos, hogy a kommunista tanítás egyik legvisszataszítóbb tétele volt, mi szerint senki sem pótolhatatlan. Mindig félttem, és émelygett a gyomrom, amikor ezt az emberi lényeg- és szellemtagadó örültséget hallottam vagy olvastam. A nagyok és a Walt Whitman-féle „isteni átlag” között valamiféle átjárás van, különben még mindig a középkor istenfélő, tudatlan együgyűi volnánk, azok, akiket „népnek” nevezünk. Az én szüleim még „nép” voltak ebben az értelemben; nem volt kételyük abban, amit főntről hirdettek. Rembrandt és a németalföldi művészet kiszabadult ebből a népjellemből, ahogy festészetében is átlépett végre a bibliai témák ábrázolásának kötelező egyhangúságából a jelen polgári világába. Abban, ahogy még a Szentírás jeleneteit is a realista megfigyelés alapján festette meg, szinte már a modern ember igazságvágya érvényesül. Mindig lényeges rokonságot láttam a holland realizmus és Petőfi Alföld-leírásai között.)

Descartes szinte túlzásba is vitte a francia módszerességet. [...] Rendszerének alapja az abszolút szkepticizmus – Montaigne summázatát örökölte, mi szerint „Que sais-je?“, azaz „mit tudom én?“. Descartes azonban választ is adott a kérdésre: „Tudom, hogy gondolkodom“, s ezt fordította meg az ismerős formula szerint: „Gondolkodom, tehát vagyok.” (Végre talált tehát valamit, amiben nem kételkedhetett, még ha tudjuk is, hogy minden fogalmunk az érzéki tapasztalatból ered. Mi akkor a kapcsolat fizikai és spirituális között? Erre még Descartes sem tudott választ adni. Maradt az istenhitnél, a szubsztancia-tannál.)

Ugyan mi által tett szert az opera ilyen nagy tekintélyre a nyugati civilizációban? [...] Amikor Mozart Don Giovanniának elején a Don megöli a kormányzót, és a gyilkos, a gyilkos szeretője, szolgája és a haldokló egyetlen diadalmas zenei áradatban fejezi ki érzelmeit, az opera valóban túllép az emberi képességek korlátain... Don Giovanni minden bős-gonosztevők legkétértelműbbike. (De hát a szerelem és főleg a nemiség nem az? Mozart éppen azért a nagy géniuszok leginkább deviáns megtestesítője, mert ezt a civilizált nyugati ember számára soha el nem fogadott, annál inkább megtapasztalt tényt már a XVIII. században a fejünkhöz meri vágni.)

A legsikeresebb XVIII. századi párizsi drámaírók mellszobrai a francia nemzeti színház, a Comedie Francaise előcsarnokában állnak... És íme, a legértelmesebb és legszellemesebb mind közül, bizonyos értelemben minden idők legintelligensebb embere: Voltaire. Az arcán a mosoly – az értelem mosolya... Nem nevetett, csak mosolygott... Rousseau erényesnek hitte a természetes embert... Életfilozófiájává tágította a gondolatot az Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és okairól című munkájában. Az értekezés egy példányát megküldte Voltaire-nek, aki egy jellegzetes, voltaire-ien szellemes levéllel válaszolt: „Soha senki értelmesebben nem próbált rávenni bennünket arra, hogy legyünk ostobák. Aki elolvassa az ön könyvét, úgy érzi, négykézláb illenék járnia. Sajnos, jómagam az utóbbi hatvan esztendő során teljesen megszoktam róla.” (Voltaire-nek, mint annyiszor, most is igaza volt: a „nemes vadember” mítosza meg az a tétel, hogy az ember születésénél fogva jó, csak a társadalmi berendezkedések rontják el, téveszme, amiért majd a francia forradalom kudarcával fizet Európa és az emberiség. Ezt de Sade márki is leleplezte ismert kijelentésével: „Még hogy a természet irtózik a bűntől! Megmondhatom, a bűn által él és dolgozik, minden pórusa vérontást éhezik, teljes szívvel gonoszságot sóvárog.” Mai ismereteinkkel a természetes kiválasztódás, a struggle for life, a tápláléklánc fölfedezése óta tudjuk: a természetben nem létezhet semmiféle morál, a természet emberi szempontból nézve sem rossz, sem jó tulajdonságot nem árul el.)

Csaknem egy évezreden át a nyugati civilizáció leginkább a kereszténységből merítette alkotóerejét. Aztán 1725 táján hirtelen alábbhagyott ez a hatóerő, s az értelmiségi társadalomból gyakorlatilag el is tűnt... Először Angliában omlott össze a keresztény hit... Montesquieu francia filozófus mondta az 1730-as években: „Angliában nincs vallás. Kinevetik, aki csak szájára is veszi a vallás szót.” Hume, mint maga állította, nyitott, víg kedélyű, társas lény volt, hölgyek kedvence... Az Értekezés az emberi természetről című művében sikerrel bizonyította, hogy a tapasztalás és az értelem nincsenek szükségszerű kapcsolatban egymással. Racionális hit nem létezhet. (A hit – és nem csak a vallásos, bár van köztük különbség – csakugyan a pszichének olyan állapota, amely az értelemmel nehezen közelíthető meg. Hiába

mondta annak idején Abélard: „Értetni akarok, hogy hihessek”, a hit más forrásból táplálkozik, mint a tapasztalat. Bár az is túlzás, hogy semmi köze a megélt, akár érzékelt dolgokhoz. A vallásos embernek is vannak olyan sugallatai, amelyek spirituális értelemben valóságosak. Hadifogolyként az ember azt tapasztalja, hogy aki teljesen föladata a hazatérés reményét, valószínűleg valóban meghal az éhezésben, fázásban, lelki megaláztatásokban. A hit mint a bizalom és remény támpontja a leghihetlenebb nehézségeken is átsegíthet. Ugyanez vonatkozik a vállalkozásra, az alkotásra, az emberekkel való kapcsolatra is. Ez azonban valóban nem racionális meggondolás vagy számítás eredménye. A hit gyakran misztikus, sőt rögeszmés formát is ölthet: nem ezt tartom igazi lelki titoknak. Inkább azt, amit nem lehet tetten érni, megfogalmazni, csak érezni, mint valami többletet, amelyre bármilyen cselekedetünkhöz szükségünk van. A vallás vagy a vallások ilyen szempontból éppúgy lehetnek a segítségünkre, mint illúziók keltésére.)

A férfiak, akik Madame du Deffand és Madame Goeffrin szalonjában adtak találkozót egymásnak, nagy munkára, egy enciklopédia – a Dictionnaire Raisonné des Sciences, des Arts et des Métiers – megírására szövetkeztek... Diderot volt a vállalkozás motorja. (A szerzők közt éppúgy ott volt Voltaire, mint Rousseau, D’Alambert és Buffon. Nélkülük nem lett volna felvilágosodás és forradalom.)

A XVIII. századi könyvtárak ésszerű világa szimmetrikus, következetes, befejezett. A szimmetria emberi fogalom, mert minden szabálytalanságunk ellenére nagyjából szimmetrikus lények vagyunk, s egy Adam tervezte kandalló vagy egy Mozart szerelte zenei gondolat egyensúlya azért örvendeztet meg bennünket, mert két szemmel, két lábbal, két karral vagyunk megáldva. (És az egy szív, nem is a mell közepén, ahogyan aztán a Jézus Szíve Mozgalom ábrázolta, nem törődve a valósággal? Ritkán olvastam ekkora idétlenséget! Még jó, hogy Mozart után Kenneth Clark mindjárt Beethovent hozza föl példának arra, ami egyébként egész történelmünket sötétre festi: a türelmetlen sóvárgásra, sértettségre, a kielégíthetetlen szellemi éhségre.)

A forradalom első, polgári-liberális szakasza 1789 júniusában éri el legmagasabb pontját. A Nemzetgyűlés tagjait kizárták megszokott gyűléstermükből: jogos felháborodással eltelve átvonultak a „labdabázisba”, s itt megesküdtek: kiharcolják az alkotmányt. (Ami a valóságban következett, az már nem volt ilyen szép. Nemcsak a végeérhetetlen mézszárlás, a guillotín éjjel-nappali működése ejt kétségbe, ha rá gondolok, de az is, hogy a francia nép hajlama ellenére az Észet akarták Robespierre-ék a vallás helyére ültetni. Igaza van Bibónak, hogy a forradalom egyszerre volt siker és szörnyű kudarca. Ma már nemcsak Napóleon hatalmi tébolyát látom a legtragikusabbnak, hanem azt is, amit fiatalon annyira ünnepelem: a szabadság, egyenlőség, testvériség hármasságát. A két világháború, a náciizmus, bolsevizmus, az atombomba ledobása után, az állandó háborúk mai állapotában ki beszélhet még emberek közti testvériségről? A legszomorúbb társadalomtudományi-politikai tanulság az: nem lehet a szabadságot az egyenlőséggel összeegyeztetni. Vagy-vagy: ezt tudjuk, mióta a diktatúra megszűnt, s helyette a tökéletes egyenlőtlenség társadalmának anarchikus korszakát éljük.)

Tolsztojt 1910-ben temették. Két évvel később Rutherford és Einstein megtette első felfedezéseit: az új korszak nyitánya beköszöntött még az első világháború előtt. A tudomány persze

nagy sikereket ért el a XIX. században, de ezek szinte mind a gyakorlati, technikai baladást szolgálták. Edison például, aki talán legtöbbet tett modern kényelmiünkért, nem volt természet-tudósnek nevezhető: elsőrangú „csináld magad” ember volt inkább, Benjamin Franklin örököse. De Einstein, Niels Bohr és a Cavendish-laboratórium ideje óta a tudomány nem az emberi igényeket szolgálja, hanem a saját jogán létezik. (Kenneth Clark megint a saját feje után megy. Úgy látszik, semmit nem ért a hőtanból, a génebbészetből, az atom- és kvantumfizikából vagy a speciális és általános relativitáselméletből. „A tudomány a saját jogán létezik”? Hát milyen más „jogon”, nem a magától értetődő megismerési ösztön „jogán”, amelyre homo sapiens létünk kezdete óta törekszünk? Az más tény, hogy a tudomány nem képes kielégíteni minden igényünket; az emberiség nagy többsége éppoly tudatlanul él, vegetál, mint, mondjuk, Kopernikusz előtt. Következésképpen fölöldhatatlanul felemás, babonákkal és tudományos csodákkal kevert civilizációban élünk.)

Sorozatunkban végigkövettük a civilizációtörténet hullámbegyeit és -völgyeit, igyekeztünk rámutatni az okra és okozatra; nyilvánvaló, hogy ezen a ponton túl ez már nem folytatható. Nem tudhatjuk, merre tartunk: intellektuális szempontból azokat a nyilvános kijelentéseket tartom a legbiztosabbaknak, amelyek sommás bizakodással tekintenek a jövőbe... Nem árt, ha derűlátók vagyunk, hiszen kilátásaink nem jogosítanak föl túlzott optimizmusra. (Kenneth Clark könyve nem olyan régen jelent meg, hogy ilyen könnyedén túltehesse magát a XXI. század azóta bekövetkezett és fölismeret fordulatain. Számomra nemcsak az fontos, hogy a művészet, a filozófia, az irodalom átadta helyét a mikrocsipeken alapuló mérhetetlen információáradatnak, hanem az is, hogy megismertem az aggálytalan optimisták és a bizonytalankodó pesszimisták közti különbséget is. És az utóbbiaknak kell igazat adnom. Mert igaz, hogy voltak nagy festők, szobrászok, költők, regényírók a múlt században is, igaz, hogy nőtt, terjedt a szabadság Európában, sőt Ázsiában, Afrikában, Dél-Amerikában is. A túlzott optimisták azonban téveszmék hirdetőinek bizonyultak. A legfőbb tanulság számomra az, hogy minden eszmei és politikai irány utópista, illetve utópia. Azok voltak az új és a régi „küldetéses” nagy emberek: Jefferson, Washington, Engels, Marx, Gandhi, Tolsztoj, a mi Németh Lászlónk és Bibó Istvánunk, Petőfink, József Attilánk. Azok, akik hittek abban, hogy az emberi természetet alapjaiban lehet megváltoztatni, abban, hogy erőszak nélkül berendezhető egy társadalom. A konzervatívok, a pesszimisták nem tápláltak ilyen, ma már téveszméknek bizonyult reményeket. Nem hitték, hogy a haladás állandó és általános, hogy az úgynevezett korszellem mindig előre hajt. Nem hitték, mint Hegel, Burkhardt, Wölfflin, hogy a történelem szabadokká tesz minket. Nem hitt ilyesmiben Baudelaire, T. S. Eliot, W. B. Yeats, Gottfried Benn, Vörösmarty, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor sem. A jövőről azok gondolkodnak helyesen, mint a filozófus Nikolai Hartmann, aki úgy gondolta, hogy a történelmet csak részben irányítja az emberi szándék, egészében azonban a természet és a föltételek számítanak, amelyek között döntünk és cselekszünk.)

TÖRNAI JÓZSEF (1927) Budapesten élő költő, író, műfordító. A *Hitel* fõmunkatársa. Legutóbbi kötete: *A semmi ellen* (2012).